

Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén

Az 1991-ben megalakult független ukrán állam egy ezeréves, a „másik” (vagyis más államok) által megakadályozott függetlenség utáni vágy megvalósulásaként határozza meg magát.¹ Tartós államiság hiányában az ukrán köztudatban általában az „ukrán földek” fogalmát használják, nemzeti történelmük folyamatosságának zálogaként pedig az ukránok lakta területek állandóságát hangsúlyozzák. Az ukrán területek egyesítése egy egységes és szuverén állam keretében hosszú évszázadokat vett igénybe, és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1991-ig tartott. Az egyes ukrán régiók ez idő alatt egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezésű államok kötelékébe tartoztak, ami megosztotta Ukrajna történelmét és megnehezítette az egységesítő törekvéseket. Ennek ellenére a 17. század közepétől végigkövethető az ukrán vezető körök részéről az önálló ukrán államiság megteremtésére irányuló lankadatlan törekvés, még akkor is, ha kevés esélyt láttak arra, hogy a szomszédos államok elismerjék a szuverén Ukrajnát.²

Az 1996. évi ukrán alkotmány a jelenkori ukrán historiográfia érvelésében „az ukrán állam történelmi alkotmányozó hagyományain alapszik”.³ A tradíció első komponensének a Zaporozsjei Had mint kozák államalakulat jogait tartalmazó, Filip Orlik hetman nevéhez köthető 1710. évi alkotmányt tekintik, függetlenül attól, hogy az valójában soha nem lépett életbe.⁴ A jelenkori alkotmány többek között azt is kinyilvánítja, hogy az ukrán nép „az ukrán államalapítás több évszázados történetére támaszkodva” érvényre juttatta önrendelkezési jogát.⁵ Érdemes megemlíteni továbbá az 1992-ben hivatalosan kiválasztott ukrán nemzeti him-

- 1 Taras Kuzio: Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik meghatározása”. In: Regio 13. (2002) 1. sz. 99.
- 2 Robert Paul Magocsi: A History of Ukraine – The Land and Its Peoples. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 251.
- 3 Bocskor Medvecz Andrea: Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetnévadás folyamatában In: Acta Beregsasiensis 8. (2009) 2. sz. 22.
- 4 Az ukrán historiográfiában gyakran „benderi alkotmány”-nak nevezett, de hivatalosan *Pacta et Constitutio* elnevezésű dokumentum a poltavai csata után kodifikálta a svéd védnökség alatt álló független Ukrajnát, egységes szabadságjogokat biztosított az északi háborúban részt vett emigránsok számára, egyben a háború kimenetelétől függetlenül létrejött ukrán állam mozgásterét és jellegét is meghatározta.
- 5 Ukrajna alkotmánya. 3. Ld. <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>. A hozzáférés ideje: 2012. január.

nuszt, amely Pavlo Csubinszkij „*Még nem halt meg Ukrajna*” című verse alapján, Mihajlo Verbickij megzenésítésével született meg. Maga a költemény az 1863-as évhez köthető, amely időszakban az ukrán területeken kibontakozóban volt a nemzeti mozgalom, és szimbolikus jelentőségűnek tekinthető, hogy míg a költő Kelet-Ukrajnából, a zeneszerző Galíciából származott, így együttműködésük Ukrajna egységének és függetlenségének eszméjét jelképezte.⁶ Az ukrán himnusz sorában hangsúlyozottan kerül előtérbe az a gondolat, hogy jóllehet az ukránok történelmük folyamán különböző állami kötelékbe tartoztak, mindig élt bennük az állami függetlenség megteremtésének vágya.

A *peremvidéktől*⁷ az önálló ukrán állam létrejöttéig vezető hosszú történelmi folyamat során az ukrán területek a hatalmi erőterek kettős, majd hármas perifériájává váltak.⁸ A 17. század közepéig a lengyel–litván hatás, illetve fennhatóság nyomta rá a bélyegét az ukránok történelmére, de ezt követően a lengyel–ukrán viszony egészen 1939–1945-ig meghatározó jellegű maradt. Az 1654. évi *perejaszlavi egyezmény*⁹ Ukrajna számára azt eredményezte, hogy a lengyel–litván fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel, de az ukrán területek birtoklásáért kirobbant orosz–lengyel háborút lezáró 1667. évi andruszovói egyezmény értelmében Nyugat-Ukrajna átmenetileg visszakerült a Rzeczpospolitához. Lengyelország 1772–1795 közötti felosztása során Ukrajna területén a Romanov- és a Habsburg-dinasztia osztozott,¹⁰ a Kárpátokon túli részek pedig a középkortól kezdve Magyarországhoz, illetve a Habsburgokhoz tartoztak. Dél-Ukrajnában, amelyhez a Krím félsziget is tartozott, a 18. század végéig a török *uralom* érvényesült, majd a sikeres orosz–török háborúk¹¹ eredményeképpen az Orosz Birodalom kiterjesztette déli határait a Fekete-tenger partvidékéig.

Az ukrán nép államalapító törekvései folyamán meghatározó szerepet játszott a kollektív nemzeti tudat megteremtése, elsősorban annak történelmi elemeit előtérbe állítva. A hangsúly tehát a „*nemzeti történelemre*”, illetve a „*nemzeti identitás forrásaihoz való visszatérésre*” helyeződött. Szemléltető példaként szolgálhatnak a mai Ukrajna elnökeinek azon hivatalos beszédei,¹² amelyekben

6 Bocskor Medvecz A.: i. m. 24.

7 Az Ukrajna elnevezés a 13. században jelent meg, de nem egy politikai alakulatra, illetve népre vonatkoztatva használták, hanem a keleti szláv fejedelemségeknek a déli–délnyugati határvidékét jelölték ezzel a kifejezéssel. A 14–15. századra Ukrajna jelentése átalakult: ekkor már a Kárpátok keleti lejtőitől a Don folyóig terjedő térségre vonatkoztatták.

8 Karácsonyi Dávid: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. Földrajzi Értesítő 57. (2008) 1–2. sz. 191.

9 Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott ukrán területekből kiformálódó hetmanátus hivatalos elnevezése a Zaporozsjei Had lett, amely formula egyszerre jelölte a Romanovok szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és a kozák ezredekre mint adminisztratív egységekre épülő ukránai közigazgatási rendszert.

10 Közél 150 évig – az 1780-as évektől a 20. század elejéig – Ukrajna területét a régió két nagyhatalma birtokolta: megközelítőleg 80%-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20%-a (Galícia) a Habsburg Monarchiához tartozott.

11 Két orosz–török háború (1768–1774 és 1787–1792) eredményeképpen a Fekete-tenger északi partvidéke az Orosz Birodalomhoz került.

12 Viktoria Szereda: Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. Regio 18. (2007) 3. sz. 47–68.

Leonyid Kucsma Bogdan Hmelnyickijt az ukrán történelem olyan titáni alakjaként jellemzi, akinek a nevéhez fűződik Ukrajna nemzetközi porondra kerülése, valamint a jelenkori ukrán politikai nemzet alapjainak lerakása.¹³ A korábbi ukrán elnök hangsúlyozottan emeli ki továbbá, hogy az ukrán nép egy olyan „hatalmas nemzet” Európa közepén, amely már korábban is fontos szerepet játszott Európa történelmében. Ezen gondolatmenethez kapcsolhatók Viktor Juscsenko felszólalásai is, aki Ukrajna Európához tartozását elsősorban kulturális-történelmi szempontból emeli ki, az ukránok történelmében pedig a demokrácia és a szabadság értékeit helyezi előtérbe.¹⁴ Közös elemnek tekinthető az ukrán állami vezetők beszédeiben – és a jelenkori ukrán historiográfiában is –, hogy egységesen a 17. századot nevezik meg azon időszak kezdetének, amikortól nyomon követhető az ukrán nemzeti öntudat kialakulása.¹⁵

A nemzeti identitás egyik meghatározó komponense az államszervezet megléte. Ukrajnát a kelet-európai térségben az olyan *gyenge államisággal* rendelkező országok közé lehet sorolni, amely a történelem folyamán több alkalommal is rendelkezett rövid ideig tartó, vitatott tartalmú államisággal, de a teljes szuverenitást végül csak 1991-ben érte el.¹⁶ A független Ukrajna megalakulásakor azonban az ukrán nemzeti identitás a megkésetttség állapotában volt, ezért a fiatal ukrán államnak kellett megalkotnia a nemzetet, nem pedig fordítva.¹⁷ Ilyen alapon Ukrajnára vonatkoztatva helyálló lehet a „nemzetalkotó állam” („state to nation”) kifejezés.¹⁸

Figyelmet érdemel ugyanakkor az is, hogy mindeközben Oroszország erős államisággal rendelkezett, de gyenge nemzeti identitással, mert maga a birodalmi keret jelentősen lelassította, illetve akadályozta az orosz nemzeti tudat kifermődését.¹⁹ Az orosz identitás kialakításához is elengedhetetlennek bizonyult a nemzeti történelem megalkotása, amelyet „egy ezeréves múlttal büszkélkedhető” államra alapoztak Kijevtől Szentpétervárig. Az 1654-ben Oroszországhoz csatlakozó Ukrajnát mindvégig az orosz állam részének tekintették, ezzel gyakorlatilag elvetették az ukránok jogát az önálló államiság megteremtésére.²⁰

Ukrajna megosztottságához és késői államalapításához az is hozzájárult, hogy nem örökölt egységes nemzeti identitást, egyes területei ebben a tekintet-

13 Уо. 54.

14 Уо. 56.

15 Валерій Смолій–Валерій Степанков: Українська державна ідея XVII–XVIII століть. Проблеми формування, еволюції, реалізації. Альтернативи, Київ, 1997.; Володимир Пришляк: Періодизація історії Гетьманщини: дискусійні питання In: Четвертий Міжнародний Конгрес українців. Відання підготовлене Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Одеса, 1999. 207.; Наталя Яковенко: Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Критика, Київ, 2006.

16 Póti László: Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Szerk. Kiss J. László. Teleki László Alapítvány, Bp., 2003. 297–318.

17 Kiss J. László: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In: Nemzeti identitás és külpolitika i. m. 21.

18 Niederhauser Emil: Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről. Regio 13. (2002) 4. sz. 134.

19 Kiss J. L.: i. m. 19.

20 Roman Szporluk: Ukrajna: peremvidéktől a szuverén államig. 2000 10. (1998) 11. sz. 14.

ben „érettebbek”, mások „elmaradottabbak” voltak.²¹ Kelet- és Közép-Ukrajnában soha nem tudott kibontakozni egy erős nemzeti mozgalom és ukrán nacionalizmus,²² sőt az ukrán identitástudat helyi változata nem zárta ki sem az orosz kultúra és nyelv terjedését, sem a Romanov-dinasztia, majd a később a szovjet rendszer iránti lojalitást. A keletukránok nem magát a nemzeti eszmét utasították el, hanem elsősorban annak oroszellenes irányultságát. Lengyelország teljes felosztása következtében Nyugat-Ukrajna²³ is – Galícia²⁴ kivételével – Oroszországhoz került, vagyis az ukrán területek jelentős része egy államhoz – de nem egy államba – tartozott, azaz a Romanov-dinasztia égisze alatt sor került Ukrajna egyesítésére. Hosszú időbe telt azonban, amíg az „orosz” ukránok saját nemzetükhöz tartozónak tekintették az „osztrák” vagy a „lengyel” ukránokat. Vagy másképp megközelítve, az ukránok elhatárolódása az oroszoktól, lengyelektől vagy osztrákoktól nem jelentette automatikusan a közös összefogásukat egy önálló ukrán állam megeremtéséért.²⁵ Galíciában, a viszonylag liberális osztrák uralom alatt erősebb nemzeti öntudat fejlődött ki 1772-től kezdve,²⁶ ezért végül itt született meg legkorábban egy egységes ukrán államba tömörülés gondolata, amelynek magvalósulása az ukránok megosztottsága és gyenge identitástudata miatt még több mint egy évszázadot váratott magára.²⁷ Kiemelést érdemel továbbá az is, hogy egy olyan nagy kiterjedésű ország, mint Ukrajna esetében valójában teljesen természetesnek tekinthetők a regionális különbségek, a geopolitikai eltérések következtében a „mélyen megosztott Ukrajnában” mindig elkülönültek egymástól az „Európa-párti” nyugati és „oroszpárti” keleti területek.²⁸

21 *Tatjana Zsurzszenko*: Két Ukrajna. A nemzeti eszme bukásának mítosza. *Transit* 23 (2002) online. http://archiv.ivm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=274&Itemid=451. A hozzáférés ideje: 2012. januárja.

22 1846-ban Kijevben a helyi egyetem professzorának, N. I. Kosztomarovnak a védnöksége alatt megalakult a Cirill és Metód Társaság, amely az értelmiségieket és az egyetemi hallgatókat tömörítette magában. A társaság liberális szárnya a szláv föderáció, az ún. „Szláv Egyesült Államok” békés úton történő megeremtését hirdette, míg demokrata irányzata azt forradalmi úton kívánta elérni. Mint ahogy az ukrán politikai szervezetekre általában jellemző volt, ezen társaság céljai között sem került fel az önálló ukrán állam igénye, a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását remélték a „nagyorosz” nemzettel.

23 Az egykori kijevi, volhíniai és podóliai vajdaságot magában foglaló, ún. „Orosz–Lengyel Ukrajna” 1795 után került az Orosz Birodalom kötelékébe.

24 A Szentpétervárott megkötött 1772. augusztus 5-i szerződés határozta meg Ausztria új határvonalát, amelynek értelmében a Habsburgok megkapták „Vörös-Oroszországot”, azaz a Halics–Lodoméria Királyságot, Auschwitzot és Zator hercegséget.

25 *Zsurzszenko, T.*: i. m. 19.

26 A császári kormányzat egy idő után rájött arra, hogy az ukránok iránt mutatott kedvezőbb bánásmód a javukra válhat, mert az ukránok megfelelő egyensúlyt képezhetnek az egyre agresszívebb lengyelekkel szemben. Így az oroszhoz képest liberálisabb Habsburg-uralom alatt az egyes etnikumok nemzeti fejlődéséhez kedvezőbbnek bizonyultak a körülmények, ami lehetővé tette, hogy a ruténok Kelet-Galíciát tartották az „ukrán Piemontnak”, ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat.

27 *Robert Paul Magocsi*: *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*. University of Toronto Press, Toronto, 2002. 67.

28 *Andrej Portnov*: *Történelemírás ukrán módra. Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez*. In: *Ukrajna színeváltozása, 2001–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Szerk. Fedinec Csilla–Szereda Viktória. Kalligram, Pozsony, 2009. (Regio Könyvek) 39.

Bogdan Hmelnyickij külpolitikája 1648–1654 között

Ukrajna megosztottsága, illetve „megosztott történelme” valójában a peremvidéki létből ered, ugyanis az ukrán népnek a térség nagyhatalmai között kialakult hatalmi űrben kellett kivívnia a függetlenségét és egyben önálló államot alapítani. A 17. század második felében megindult a kelet-európai régió vezető államainak – Oroszország, Lengyelország, Svédország és az Oszmán Birodalom – vetélkedése a mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas ukrán földek, valamint a harcedzett kozákság fegyveres erejének birtoklásáért, ugyanis a több tízezres kozák sereg felletti rendelkezés joga kulcsfontosságú szerepet játszhatott a szóban forgó uralkodók expanzív törekvéseiben.

A külpolitika fontos szerepet játszik az állam- és nemzetépítésben, mivel más államoktól különbözőként határozza meg az országot belföldön és külföldön egyaránt.²⁹ Az ukrán területek megosztottsága a külpolitikában is közvetlenül megmutatkozott, Ukrajna – történelme során – sajátos „többvektorú” diplomáciát folytatott.³⁰ A szomszédos államokkal a 17. század közepén kialakított viszonyát a *polivazallusi* jelzővel illehetjük. Az ilyenfajta kapcsolatrendszer a kora újkorban azon gyengébb és kisebb államokra volt jellemző, amelyek nem tudták tartósan kivívni a függetlenségüket, ezért erősebb idegen uralkodókat keresve próbálták meg elfogadtatni a nemzetközi legitimációjukat.³¹

Az 1648-ban kirobbant, Bogdan Hmelnyickij által vezetett kozák felkelés célja eredetileg nem a lengyel fennhatóság megszüntetése lett volna, hanem a már létező, de államilag el nem ismert „kozák rend”³² felvétele a lengyel „nemesi nemzetbe”. A zaporozsjei kozákok 1648-as lázadása kezdetben semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt megmozdulásoktól. A kezdeti elsőprő győzelmek hatására azonban ez alkalommal szinte az egész ukrán lakosság csatlakozott a kozákokhoz. A felkelés a pravoszlávia védelmét és a Rzeczpospolitától történő esetleges elszakadás gondolatát is zászlajára tűző, össznépi mozgalommá fejlődött.

A védnökök, illetve a hűbérurak váltogatása, vagyis a polivazallusi külpolitika hasonlít azokra a történelmi körülményekre, amelybe az úgynevezett Ko-

²⁹ Kuzio, T.: i. m.101.

³⁰ Kiss J. L.: i. m. 21.

³¹ Tarasz Csuhib: Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század). In: Magyar–ukrán közös múlt és jelen. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai. Kijev, 2005. április 14–16. (Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 14–16 квітня 2005 р.) Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Kijev, 2006. 157.

³² Az 1632. évi lengyel királyválasztó országgyűlésen már együtt jelentek meg a lajstromozott és a zaporozsjei kozákok követői. A kozákok „rendjük” nevében jogaik kiterjesztését és egységesítését kérték a trónjelölt Ulászlótól. Ez tekinthető az első alkalomnak, amikor az ukrán kozákság egységesen lépett fel érdekei védelmében, és magát egyfajta „vitézlő rendnek”, a királyi hatalom legerősebb támaszának tekintette. Egy olyan lengyel államban azonban, ahol csak a „nemesi nemzet” jogai léteztek, eleve kudarca volt ítéle a kozákok azon törekvése, hogy önálló rendként ismerjék el őket.

zák-Ukrajna³³ került a zborovói egyezményt követően.³⁴ Ezen megegyezést Bogdan Hmelyickij fontos lépésnek tekintette a kozák állam létrehozásának folyamatában, majd a lengyelekkel kötött fegyverszünet időszakát kihasználva, a hetmannak be kellett fejeznie mind a kozák sereg (Zaporozsjei Had), mind a kozák állam („Kozák-Ukrajna”) belső szervezetének kialakítását, másrészt segítséget kellett kérni a külföldi uralkodóktól. A hetman reálisan felmérte, hogy az adott történelmi helyzetben külpolitikai szövetséges nélkül a lengyel–litván kormányzatnál nem lehet komolyabb engedményeket elérni.³⁵

Az 1651. évi Bila Cerkva-i egyezmény³⁶ már jelentősen behatárolta a hetman diplomáciai mozgásterét azáltal, hogy a varsói kormányzat felszámolta „Kozák-Ukrajna” viszonylagos külpolitikai önállóságát.³⁷ Itt felvetődik a kérdés, hogy a felkelés kezdete óta a Zaporozsjei Had jogi státusát miképpen lehetne jellemezni, hiszen a zborovói szerződés hivatalosan is elismerte a három ukrán vajdaság autonómiáját és pontosan körülhatárolta a hetmani kormányzat által uralt territóriumot, sőt az 1651-es lengyel–kozák megállapodásból az is kiderül, hogy korábban Bogdan Hmelyickij önálló külpolitikai jogkörrel rendelkezett, amely hatáskör általában a szuverén uralkodók egyik megkülönböztető jegyeként ismert. A hetman – mint ahogyan az alábbiakban látni fogjuk – csihirini rezidenciájából mindvégig élénk és Varsótól gyakorlatilag teljesen független diplomáciai tevékenységet folytatott az ukrán mozgalom idején.

A történelmi szakirodalomban megjelent a „krími alternatíva” kifejezés,³⁸ ami alatt Bogdan Hmelyickijnek a III. Iszlám-Girej kánnal kötött katonai-politikai szövetsége értendő. Ezen kapcsolat a tatárok megbízhatatlansága ellenére kiemelkedő jelentőséggel rendelkezett, mert a kán volt az egyetlen uralkodó, aki nyíltan támogatta a kozák mozgalmat a lengyel–litván állam törvényes uralkodója ellen. Hmelyickij azonban nem tudta megbocsátani a krími uralkodónak, hogy döntő helyzetekben többször is magára hagyta a felkelőket, ezért fokozatosan kiábrándult a „krími alternatíva” által nyújtott lehetőségekből. A hetman felismerte, hogy

33 Az ukrán mozgalom lényeges eredményének fogható fel a kijevei, braclavi és a csernyihovi vajdaságot magában foglaló, autonómnak nyilvánított „Kozák-Ukrajna” kialakulása, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki. Ezenkívül Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amelyben egy lehetséges ukrán állam körvonalai sejlettek fel.

34 Az ukrán mozgalom vezetői 1649. augusztus 9-én kötötték meg a lengyel kormányzattal a zborovói egyezményt, amely szerződésben az állami jegyzékbe foglalt kozákok számát 40 ezer főre növelték, akik egyúttal visszakapták az 1638-ban elveszített kiváltságaikat.

35 Gebei Sándor: Hmelyickij politikai nézetei 1648–49-ben. In: Korok és életek. Szerk.: Czövek István. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1997. 49.

36 Az egyezmény értelmében a braclavi és csernyihovi vajdaság területére vissza kellett engedni a lengyel hatóságokat és a földesurakat. A regisztrált kozákok számát 20 ezer főre csökkentették, és csak az ő jogaikat és privilégiumaikat ismerte el a lengyel kormányzat. Источники Малороссийской истории. Часть 1. 1649–1687. Собр. Дмитрий Бантыш-Каменский. Университетская Типография, Москва, 1858. 29–31.

37 Уо. 31.

38 A. В. Виноградов: «Крымская альтернатива» Переяславской Рады. In: История русско–украинских отношений в XVII–XVIII веках. К 350-летию Переяславской Рады. Институт российской истории РАН, Москва, 2006. 98.

a tatároknak a legkevésbé sem állt érdekében az ukrán államiság kiformalódása, hanem jóval inkább Ukrajna és a Rzeczpospolita egyidejű meggyengülése.

A Varsó által 1648 végén megfenyegetett török szultán számára is kézenfekvőnek tűnt a kapcsolatfelvétel az ukrán mozgalom vezetőivel.³⁹ Miután a török uralkodó stabilizálta a helyzetét a trónon, 1649 februárjában maga indította el követét Perejaszlavba, akinek tolmácsolnia kellett a Porta segítő szándékát a hetmanak és kozákjainak.⁴⁰ A kétoldalú tárgyalások eredményeképpen egy – elsősorban Ukrajna számára kedvező – egyezmény⁴¹ megkötésére került sor, amelynek értelmében a szultán az ukrán kereskedőknek szabad hajózást és vámmentes kereskedelmet biztosított a Fekete-tenger térségében, míg a hetman kötelezettséget vállalt arra, hogy megakadályozza a doni és a zaporozsjei kozákok török területek elleni támadását.⁴² A szerződés jelentősége az ukránok számára biztosított kereskedelmi előnyökön túl abban rejlett, hogy egyrészt a hetman a szultánnal kialakított diplomáciai kapcsolattal nyomást tudott gyakorolni a lengyel királyra és a krími kánra, másrészt felkeltette az európai államok figyelmét az a körülmény, hogy a Porta a hetmant, illetve a Zaporozsjei Hadat szerződőképes partnernek tekintette.⁴³

A török–ukrán kapcsolatokat beható vizsgálat alá vető N. I. Kosztomarov amellett érvel, hogy a fentebb bemutatott egyezmény egyben vazallusi függést is eredményezett a szultán és „Kozák-Ukrajna” között, vagyis a hetman és a kozákok a török uralkodó alattvalói lettek.⁴⁴ Egyre erősödő török orientációs politikájá-

39 A lengyel kormányzat azt követelte a Portától, hogy térítsék meg a „lázadók” szövetségeseiként a krími tatárok által a Rzeczpospolitának okozott károkat. Ezt a memorandumot Isztambulban jogosan értelmezhettké mintegy ultimátumként, a küszöbönálló törökellenes lengyel támadás indoklásaként. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Том III. Собрание документов Южной (Украина) и Западной (Беларусь) России за 1638–1657 гг. Тип. Кулиша, Киев, 1861. (A továbbiakban: Акты ЮЗР.) 245.

40 Алексей Новосельский: Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград, 1948. 416–442.

41 Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дѣлъ. Тип. Н. С. Всеволожского, Москва, 1822. 144.

42 Jan Rypka: Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki. In: Z dějin východní Evropy a Slovanstva: sborník vnovany Jaroslavu Bidlovi profesoru Králový University k šedesátým narozeninám. Usp. Miloš–Weingart–Josef Dobiáš–Milada Paulová. Bečkova, Praha, 1928. 482.

43 Kételyt ébreszt azonban a historiográfiában, hogy az 1649. évi török–kozák szerződés eredeti szövege nem maradt fenn, csak egy lengyel átírásban olvasható, ami nem teljes. Figyelmet érdemel továbbá az a körülmény, hogy az egyezmény megfogalmazása több szempontból is eltér a Porta szerződési szokásaitól. Egyrészt a török uralkodók a nemzetközi kapcsolataikban meghatározott szabályokat követték, melyek közül az tekinthető a legfontosabbnak, hogy a nem muszlim vallásúakat nem tekintették egyenlő tárgyalópartnernek, ezért a velük kialakított viszonyt védelmi szerződésként, névleges vazallusi kapcsolatként értelmezték. Feltűnik ezenkívül az egyezmény rövidegsége, ellentétben a tipikus korabeli török szerződésekkel, amelyek minden részletre aprólékosan kitértek. Eltér továbbá a szultáni gyakorlattól az is, hogy a kétoldalú megállapodásban nem található semmiféle korlátozás a kereskedelmi cikkekre, holott a Porta a hadiszükségleteket kielégítő termékekre korábban tilalmat vezetett be. Nem utolsósorban figyelmet érdemel a szerződés érvényességi ideje is, amely a kozákoknak száz évre adó- és vámmentességet szavatolt, de legkevesebb harminc évre. Ezt a kedvezményt török részről maximum tíz évre szavatolták korábban, de a sűrű uralkodóváltások eleve együtt jártak az egyezmények felülvizsgálatával, illetve megújításával.

44 Николай Костомаров: Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты. In: Собрание сочинений Н. И. Костомарова в 8 книгах, 21 т. Исторические монографии и исследования. Типография М. М. Стасюлевича, Спб., 1903. Кн. 5. т. 14. 605–613.

val a kozák vezető arra akarta rábírn Moszkvát, hogy vegyék komolyan a hetman segítségkérő leveleit és nyújtsanak támogatást a felkelőknek a Rzeczpospolita ellen. Vagyis Hmelnyickij valójában kettős politikát folytatott, de feltehetőleg az úgynevezett „török alternatívát” mintegy erődemonstrációnak szánta Moszkva jóindulatának elnyerése érdekében. Emellett a szultán meggyerésével mindvégig maga mellett tudhatta a krími kán támogatását is, még akkor is, ha ebből a szövetséges viszonyból összességében több kára származott az ukránok mozgalmának, mint haszna. Végeredményben Bogdan Hmelnyickij állandósuló tárgyalásai a szultánnal és a krími kánnal fontos tényezőnek bizonyultak a zemszkij szobor 1653. évi döntésében Ukrajna „cári kézbe fogadásáról”.

1648-ban a nemzetközi viszonyokban új helyzetet eredményezett IV. Ulászló halála, ugyanis a lengyel trónra pályázó jelöltek között felmerült a Rákócziak neve is. I. Rákóczi György a kisebbik fia, Zsigmond számára szerette volna elnyerni a lengyel koronát, amely törekvése megvalósításához kézenfekvőnek tűnt a Bogdan Hmelnyickijjel történő kapcsolatfelvétel. Annak ellenére, hogy 1648 novemberében János Kázmért választották meg lengyel királynak, a hetman továbbra is azzal biztatta az erdélyi udvart, hogy ne adja fel a Rzeczpospolita trónjának megszerzésére irányuló törekvését.

Mindeközben Hmelnyickij tudatosan törekedett diplomáciai mozgásterének kiszélesítésére, tekintettel arra, hogy a tatárokkal hosszú távon nem számolhatott, az orosz cár támogatását pedig még nem sikerült biztosítani a kozákoknak. A diplomáciailag elszigetelt Zaporozsjei Had vezetői számára egyre kedvezőbbnek tűnt az Erdélyi Fejedelemséggel kialakítandó szövetséges kapcsolat, amely válhatná a kozák–tatár kényszerű együttműködést. A Rákócziak azonban a lehető legkisebb anyagi és emberáldozat árán, vagyis kockázatmentesen szerették volna elnyerni a lengyel trónt. Így eleve nem kerülhetett sor érdemi megállapodásra az erdélyi és a kozák vezetés között, a Zaporozsjei Had számára ugyanis a Rzeczpospolita ellen indítandó közös hadjárat képezte volna a szövetségi együttműködés alapját. Vagyis II. Rákóczi György ukránpolitikájának legfőbb hibája abban keresendő, hogy nem vette komolyan a kozákok katonai erejét, és egyenlőtlen feltételek mellett akart koalíciót ráerőszakolni Bogdan Hmelnyickijre.⁴⁵ Jóllehet az ukrán–erdélyi tárgyalások – a kölcsönös gyanakvás és bizalmatlanság miatt – minden alkalommal kudarcba fulladtak, a gyulafehérvári udvar és a Zaporozsjei Had közötti diplomáciai kapcsolat mégis fontos szerepet játszott a Hmelnyickij-mozgalom szempontjából.⁴⁶

1649-től kezdve Bogdan Hmelnyickij külpolitikáját elsősorban az a cél vezérelte, hogy „Kozák-Ukrajna” elfogadtassa mint valamelyik nagyhatalom protektorátusi alárendeltségében álló államot, és a Zaporozsjei Had kitörjön elszigeteltségé-

45 Gebei Sándor: II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657). Líceum, Eger, 1996. 52.

46 Végül az erdélyi–kozák szövetségkötés helyett a Gyulafehérvár és Csihirin közötti viszony fokozatosan feszültté vált. II. Rákóczi György ugyanis nem nézte jó szemmel, hogy a kozákok nagyobb reményeket fűztek János Kázmérhoz, és inkább az ő jelöltségét támogatták.

ből.⁴⁷ 1649-ben készen állt arra, hogy miközben továbbra is elismerte maga felett a lengyel uralkodót, mint legfőbb hűbérurát, elfogadja a névleges függést a török szultántól vagy az orosz cártól is, amely utóbbi uralkodó „jóindulatú semlegessége”⁴⁸ az ukrán felkelőknek kedvezett.

Hmelnycikj diplomáciai tevékenysége 1654–1657 között

Máig is vitatott kérdés a történetírásban, hogy 1654-ben Ukrajna kimerítette volna egy szerződőképes állam kritériumait.⁴⁹ Az ukrán történetírók egybehangzó állítása szerint az 1648–1654. évi, Bogdan Hmelnycikj által vezetett és a lengyel–litván állam ellen irányuló „felszabadító háború” folyamán nemcsak az ukrán államiság egyes „elemei”, illetve csírái alakultak ki, hanem maga az államiság.⁵⁰ Az 1654. évi márciusi cikkelyek értelmében a Zaporozsjei Had elfogadta maga felett az orosz cár fennhatóságát, de megőrizte az önállóság több jogkörét is: fennmaradt a kozák mintára felépülő, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszer; a legfelsőbb törvényhozó hatalom továbbra is a Hadsereg Rada jogkörében volt; önálló maradt az ukrán igazságszolgáltatás; a kozákok és a városlakók megőrizték korábban szerzett privilégiumaikat; a Zaporozsjei Had nem olvadt össze a cári sereggel, hanem közvetlenül és kizárólag a hetmannak lett alárendelve. Valójában az ukrán önállóságot csak két tényező korlátozta: egyrészt a Romanovok jelentették a legfelsőbb hatalmat Ukrajnában, másrészt a hetmani kormányzat hivatalosan csak korlátozott külpolitikai jogkörrel rendelkezett, jóllehet a gyakorlatban – mint ahogyan az alábbiakban látni fogjuk – a hetman diplomáciai tevékenységét senki és semmi nem korlátozta. Valójában a márciusi cikkelyektől való eltérések Bogdan Hmelnycikj kormányzása idején egyre inkább közelítettek azon feltételek felé, amelyeket a kozák sztarsina 1654-ben Ukrajna számára elképzelt, azaz a *széles körű autonómián alapuló hűbéri viszony* felé. Orosz kötelékben a Zaporozsjei Had autonóm belpolitikai jogkörrel, külpolitikájában pedig részlegesen korlátozott szuverenitással rendelkező politikai egységként funkcionált.⁵¹

A hetmanátus autonómiájának egyik alapkövét képezte a külpolitika teljes önállóságára való törekvés a kozák vezetők részéről. Arra hivatkozással, hogy a

47 Magocsi, R. P.: A History of Ukraine i. m. 220.

48 Gebei S.: II. Rákóczi György külpolitikája i. m. 57.

49 Az Ukrajnáért folytatott háború (1654–1667) során Oroszországnak nem egy, a cári adminisztráció által elnyomott, alávetett tartományra volt szüksége, hanem egy kellőképpen önálló, autonóm Ukrajnára, amely mint egy katonai-politikai „lökhárító”, leveszi a terhek nagy részét a Romanovok válláról.

50 Богдан Сушинский: Козацкие вожди Украины. «Альфа–Омега» ОКФА, Одеса, 1998. 289.; Lev Oksinshovich: Ukrainian Society and Government, 1648–1781. Ukrainian Free University, München, 1978. 23–24.; Orest Subtelny: Ukraine. A History. University of Toronto Press, Toronto, 1988. 123–139.

51 Sashalmi Endre: Oroszország–Ukrajna, 1654–1725. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intelktuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. PTE BTK Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2007. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok, 4.) 241.

Zaporozsjei Hadhoz már korábban is – 1648–1654 között – érkeztek követek Európa számos udvarából, ezt a kialakult „szokást”, illetve megszerzett privilégiumot a kozákok az orosz kötelékben is fenn akarták tartani. A perejaszlavi egyezményt megelőző, kétoldalú tárgyalások során az ukrán vezető körök elvárásai szerint az orosz államon belül annyiban módosult volna az 1648–1654 között gyakorlatilag önállósult hetmani diplomácia, hogy az ellenséges országok követeit csak a cár jóváhagyásával lehetett volna fogadni a hetmani rezidencián, míg a „baráti” államok küldötteivel a kozák vezetők Moszkva tudta nélkül is szabadon tárgyalhattak volna. A hetmanátus külpolitikai mozgásterét meghatározó ezen kérdéskörben Moszkva végül engedni kényszerült a „márciusi cikkelyekben”.⁵²

A hetman diplomáciai jogköre az orosz kötelékben másképp alakult a valóságban, mint ahogyan a perejaszlavi egyezményben meghatározták. Hmelnickij ugyanis kevésbé bízott a moszkvai vezetésben, és újabb lengyelelles szövetségeket keresve több állammal is kapcsolatba lépett, sőt szövetségi szerződéseket is kötött. Oroszország és Ukrajna egyesülése nemcsak egy közös, Lengyelország elleni háborúhoz vezetett, hanem azonnali változást eredményezett a kelet-európai szövetségi rendszerekben. Ez az esemény megingatta a térség államai között kialakult stabilitást, ugyanis az ukrainai kozákság cári kötelékbe kerülése jelentősen megnövelte az orosz hadsereg katonai potenciálját. Köszönhetően a lengyel–litván állam felkészületlenségének, az egyesített orosz–ukrán csapatok kezdetben kiemelkedő sikereket értek el, és egymás után foglalták el a belorusz városokat (köztük Szmolenszket is), amelyek fontos katonai bázisként szolgáltak a cár további hadműveleteihez. Ezeket a győzelmeket ugyanakkor beárnyékolta a kozákok sorozatos vereségei Podóliában, valamint Braclav elvesztése. Az így kialakult helyzet ellentétekhez vezetett a cári és a hetmani kormányzat között: az oroszok északra koncentráltak, magukra hagyva az ukrán területeket, amelyeket az egyesített lengyel–tatár hadak intenzíven támadtak abból a célból, hogy megbontsák az orosz–ukrán szövetséget. Mind az orosz, mind a kozák vezetők saját expanzív érdekeik érvényesítését tartották elsődlegesen szem előtt, ezért gyakorlatilag egymástól függetlenül önálló hadivállalkozásokat hajtottak végre.

Mivel Moszkva nem volt képes, vagy inkább nem is állt szándékában hatóság segítséget nyújtani az ukránoknak, Hmelnickij feljogosítva érezte magát, hogy új szövetséges(ek) után nézzen. A hetmani kormányzat kezdettől fogva igyekezett diplomáciai kapcsolatokat és lehetőség szerint szövetséges viszonyt létesíteni a svéd királlyal, a török szultánnal, a krími kánnal és az erdélyi fejedelemmel.

A legvalószínűbb támogatást Svédországtól várhatták a kozák vezetők: mivel X. Károlynak korábban nem sikerült lengyel–svéd szövetséget kialakítani Moszkva ellen, így egyelőre Ukrajna felé közeledett, egyrészt lengyelelles célzattal, másrészt az orosz expanzió lefékezése érdekében. A svéd király azonban minden igyekezete ellenére sem tudta arra rávenni Hmelnickijt, hogy a hetman

52 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Ред.: Александр Касименко–Алексей Новосельский. Издательство Академии наук СССР, Москва, 1954. том III. 559.

Lengyelország térdre kényszerítése után fegyverrel forduljon a cár ellen is. A svédek diadalmas előretörése a Rzeczpospolita területén végül arra ösztönözte Hmelnickijt, hogy 1655. augusztus közepén elfogadja a X. Károly nevében felajánlott kölcsönös együttműködési és barátsági szerződést.⁵³ Hamarosan kiderült azonban, hogy X. Károly csak alárendelt félként kívánt tekinteni a Zaporozsjei Hadra, és nem támogatta a hetman azon törekvését, amely „a régi történelmi határokig húzódó” Ukrajna visszaállítására, vagyis a nyugatukrán területek megszerzésére irányult.

Alekszej Mihajlovics orosz uralkodónak azonban nem tetszett, hogy a kozák sztaszina a svédekkel paktál, így Hmelnickij kapcsolata Moszkvával láthatóan egyre jobban megromlott. Ellenlépésként az orosz udvar 1655-ben fegyverszüneti egyezményt kezdeményezett Lengyelországgal az ukrán vezetők tudta, illetve megkérdezése nélkül.⁵⁴ A vilnai tárgyalások híre valójában jóval nagyobb nyugtalanságot keltett a hetmani rezidencián, mint ahogyan azt Moszkvában feltételezték. A kozák sztaszina határozott nemtetszését fejezte ki az orosz kormányzatnál, hogy nem kérték ki a véleményét a Lengyelországgal tervezendő diplomáciai kapcsolatfelvétel kérdésében.⁵⁵ Vagyis Hmelnickij és környezete ismét tanújelét adta annak, hogy a Moszkvával kialakított viszonyukat kölcsönös katonai szövetségen alapuló vazallusi kapcsolatnak tekintik, és ezen az alapon jogot formálhatnak a mindkét államot érintő külpolitikai kérdésekbe történő beleszólásra.

A „magára maradt” Hmelnickij úgy érezte, hogy a cár elárulta őt. Jóllehet az 1654-es egyezményben foglaltakkal ellentétben Moszkvától függetlenül diplomáciai tárgyalásokat folytatott Oroszország ellenségeivel, azonban mindvégig hű maradt a Romanovokhoz. A kozák vezető sértve érezte magát, mert az orosz kormányzat a hetman többszöri kérése ellenére sem nyújtott katonai segítséget a déli fronton harcoló kozákoknak, holott a cárnak az ukrán vezetés megítélésében mint hűbérúrnak kötelessége lett volna megvédenie a vazallusát, a Zaporozsjei Hadat.⁵⁶

Az 1654-ben megkötött kétoldalú szerződés – ahogyan a hetmani és márciusi cikkelyeket a kozák vezetők értelmezték – kölcsönös kötelezettségeket rótt mindkét félre.⁵⁷ A vazallus – jelen esetben Ukrajna – engedelmisséget és hűséget

53 1655 februárjában X. Károly utasítást adott a seregének Dünaburg elfoglalására. Az erőd kulcsfontosságúnak számított Livóniában, mivel elzárta az oroszok útját a Balti-tenger felé. Az 1655. július 25-i kapituláció eredményeképpen egész Nagy-Lengyelország hűségeskötött a svéd uralkodónak, akit uruknak és „patrónusuknak” ismertek el. Az év folyamán a svéd sereg egészen Varsóig nyomult tovább, miközben a kozákok Lublingig jutottak.

54 A vilnai konferencia 1656 augusztusa és novembere között ülésezett. A tárgyalások elhúzódása is mutatja, hogy mennyire nehéznek bizonyult a két fél álláspontját egymáshoz közelíteni. Az utolsó ülést november 3-án tartották, amikor a két uralkodó kölcsönösen elismerte egymás titulusát. A megegyezés értelmében Alekszej Mihajlovics használhatta a „Fehér- és Kis-Oroszország cárja” címet, míg János Kázmér megtarthatta a „litván nagyfejedelem” titulusát.

55 Акты ІОЗР. 568–569.

56 Уо. 588.

57 A perejaszlavi egyezmény több dokumentummal, illetve eseménnyel is szorosan összefügg: 1. az 1654. január eleji, az orosz küldöttség és a kozák vezetők közötti tárgyalásokkal; 2. egy 23 pontos ukrán kérés megfogalmazásával és Vaszilij Buturlin cári követnek történő átadásával Perejaszlavban, 3. a het-

ígért urának, vagyis Moszkvának, cserébe a későbbi védelemért, valamint privilégiumaik és hagyományaik tiszteletben tartásáért. Ha pedig a vazallusnak alapos oka volt azt feltételezni, hogy hűbérura megszegte a kötelezettségeit, jogában állt ellenállási jogával élni érdekei védelmében. A hetmani kormányzat érvelése szerint a Svédországgal és az Erdélyi Fejedelemséggel kötött szövetségét valójában azok a híresztelések váltották ki, miszerint a moszkvai vezetés Ukrajnát vissza akarja adni a lengyeleknek.⁵⁸

A lengyel–orosz megállapodást követő nemzetközi helyzetben, a Zaporozsjei Had külpolitikai elszigetelődésétől tartva, az ukrán diplomácia minden erőfeszítése a lengyel–litván állam elleni potenciális szövetségesek megnyerésére irányult. A cári kormányzatban csalódott Hmelnyickij ettől kezdve egyre gyakrabban adott hangot azon meggyőződésének, hogy a hetmani vezetésnek önvédelmi okokból jogában áll önálló külpolitikai irányvonalat követni.

A hetmani kormányzat megélnékülő diplomáciai kezdeményezése 1656 nyarától elsősorban Erdélyben talált kedvező fogadtatásra. Bogdan Hmelnyickij közeledését Gyulafehérvárhoz a svéd kormányzattal folytatott eredménytelen tárgyalások és a Moszkvával megromló kapcsolatok gyorsították fel. Az erdélyi diplomácia azonban nem tanult a Zaporozsjei Had megnyerésére irányuló, korábbi tárgyalások sikertelenségéből: továbbra is az elsősorban a Rákócziak számára kedvező feltételek elfogadására akarták rákényszeríteni a hetmani kormányzatot. Az erdélyi fejedelem nem vett tudomást Ukrajna orosz kötelékéről és a Zaporozsjei Had jogainak és privilégiumainak a cár általi megerősítéséről. A kozák vezetők a tárgyalások folyamán azonban határozottan tudomására hozták az erdélyi követnek, hogy az Erdéllyel kialakítandó viszonyt két egyenrangú fél meg egyezésének tekintik, vagyis a hetmani titulust a fejedelmi címmel egy szintre helyezik. Ezen megnyilatkozásával az ukrán elit ismét tanúbizonyosságát adta azon meggyőződésének, hogy az orosz uralkodót hűbérúrnak tekintették, az Erdélyi Fejedelemségnek a török szultánhoz fűződő vitathatatlan vazallusi kapcsolatát pedig az orosz–ukrán viszonyhoz hasonlították. Ilyen alapon tekintették két egyenrangú uralkodónak az erdélyi fejedelmet és az ukrán hetmant, akik között – elképzeléseik szerint – szóba se jöhet a Rákóczi által tervezett alárendelt viszony, hanem „jóakaratból kívánnak barátságot, szövetséget tenni”.⁵⁹

Bogdan Hmelnyickij szemmel láthatólag ügyesen politizált, mert Moszkvától független diplomáciája és egy újabb lengyelelles koalícióhoz való csatlakozása ellenére sem szakított véglegesen a cári kormányzattal. Az erdélyi–ukrán kapcsolatrendszerre vonatkoztatva ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a politikai célok egyeztetésének hiánya és a Rákócziak által a Zaporozsjei Had alárendelt félként történő kezelése miatt kevés alapja lehetett a hosszú távú együttmű-

mani küldöttek által Moszkvában benyújtott „hetmani cikkelyekkel” és 4. ezen utóbbi petíció cári szentesítésével, a márciusi cikkelyekkel.

58 Акты ЮЗР. 572.

59 Gebei Sándor: Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648–1660 között. Kandidátusi értekezés. 1985. 235.

ködésnek. A kozákok részéről Erdély szimpátiájának megnyerését a külpolitikai elszigetelődéstől való félelem, vagyis elsősorban a veszélyeztetettség tette szükségessé, míg II. Rákóczi Györgynek egyetlen cél – a lengyel trón birtoklása – lebegett a szeme előtt, amiért még kockáztatni is hajlandó volt.

A tatárokkal kötendő szövetség tervét Hmelnyickij vetette fel a cári kormányzatnak és egyben felajánlotta, hogy levélben tudósítja a kánt a perejaszlavi rada döntéséről és egyben indítványozza a korábbi szövetséges kapcsolatok felújítását. A szóban forgó levél⁶⁰ 1654. január 16-i keltezésű, és az orosz követtel kötött megállapodás értelmében a hetman diplomatikusan megmagyarázza a kánnak a Zaporozsjei Had és a cár közötti viszony lényegét, melyet Hmelnyickij nem alávetettségeként értelt, hanem a közös ellenség, a lengyel–litván állam ellen irányuló szövetségi megállapodásként.⁶¹ A kozák vezető amellelt érvel, hogy mint régi szövetségesét, a krími kánt nem árulta el, mert korrekten informálta őt az Ukrajna politikai helyzetében bekövetkezett változásról. A hetman továbbá megpróbálta meggyőzni III. Iszlám-Girejt, hogy a kozák vezetőknek az orosz uralkodóra tett esküje egyáltalán nem mond ellent az ukrán–krími kapcsolatok jellegének. A perejaszlavi rada döntését azonban Bahcsisarajban meglehetősen kedvezőtlenül fogadták, attól tartva, hogy teljesen kicsúszik a kezükből Ukrajna, amelyet a kán, ha nem is akart teljesen az ellenőrzése alá vonni, de olyan célpontnak tekintett, ahová mindig indíthat portyázó hadjáratot.⁶²

1655. november 12-én került végül sor az ozernajai egyezmény megkötésére, amelynek értelmében ukrán részről – a tatár követelés ellenére – kategorikusan elutasították az elszakadást Oroszországtól és nem ismerték el újra uralkodójuknak János Kázmért, a kán pedig ígéretet tett arra, hogy a későbbiekben ezeket nem fogja kérni a kozák vezetőkötől. A kán arra is hajlandóságot mutatott, hogy baráti kapcsolatot alakít ki Moszkvával is.⁶³ A Krími Kánsággal kötött egyezmény jelentőségét értékelve megállapíthatjuk, hogy az kétségtelenül a hetmani diplomácia sikerének tekinthető, hiszen elérték a Krími Kánság semlegességét. A megegyezés egyben megteremtette a szövetségkötés lehetőségét is a tatárokkal, de nem Oroszország, hanem Ukrajna számára.

A márciusi cikkelyekben Moszkva elrendelte ugyan, hogy a kozák vezetők a cár tudta nélkül nem tárgyalhatnak az ellenséges államokkal – így a török szultánnal sem –, azt azonban nem tiltotta meg, hogy a csihirini kormányzat értesítse a Portát a Zaporozsjei Had Oroszországhoz csatlakozásáról és bejelentse a szultánnak, hogy már többé nem az ő alattvalója, vagyis megszakadt a köztük korábban fennálló névleges vazallusi viszony. Bogdan Hmelnyickij valójában 1654 után

60 Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Упор. И. Крип'якевич. Видавництво Академії Наук УРСР, Київ, 1961. 338–340.

61 Василий Смирнов: Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Диссертация на степень доктора. Санкт-Петербург, 1887. 543–555.

62 Новосельский, А.: і. т. 417.

63 Михаил Грушевский: История украинского казачества до соединения с Московским государством. Том I–III. Типография 1-й Киевской Артели Печ. Дела. Киев, 1913–1914. Том III. 1145.

is folytatott tárgyalásokat a török kormánnyal, de ezek Moszkva tudtával folytak, és általában egybeestek a Romanovok érdekeivel. Sőt nemhogy a cári engedélyével, hanem egyenesen annak utasítására tartotta fenn a hetman a jó kapcsolatokat a szultánnal.⁶⁴

Összegzésként elmondhatjuk: Bogdan Hmelyickij politikai pályafutását végigkövetve tényként kezelhetjük, hogy mindvégig hű maradt a Romanovokhoz, attól függetlenül, hogy 1657-ben bekövetkezett haláláig szuverén uralkodóként kormányozta Ukrajnát. A kozák vezető 1648–1657 közötti külpolitikai tevékenységét elemezve – a fentiek alapján – azt is megállapíthatjuk: a hetmani diplomácia legfőbb jellemvonása 1648-tól kezdve elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a kozák vezetés – az ukrán államiság megteremtésére és legitimálására irányuló törekvéseket szem előtt tartva – megpróbált lavírozni Oroszország, Lengyelország, Svédország, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság között, de hogy ezt sikerrel megtehesse, szövetséges(ek)re volt szüksége. A hetman szerteágazó diplomáciai lépéseit áttekintve megbizonyosodhattunk róla, hogy ezen a téren is gyakorlatilag teljesen önálló politikát folytatott, nemegyszer átlépve a márciusi cikkelyekben előírt kereteket. 1648-tól kezdve mindvégig többvektorúnak tekinthető Hmelyickij külpolitikája,⁶⁵ aminek segítségével meg akarta erősíteni a Zaporozsjei Hadat mint a nemzetközi kapcsolatok teljes értékű alanyát.⁶⁶ A polivazallusi politika eredményes alkalmazásának köszönhetően 1657-ig sikerült megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött a térség egyes uralkodóitól.

64 Uo. 776.

65 Bogdan Hmelyickij 1654–1657 között nominális hűbéri viszonyban volt az orosz cárral és a török szultánnal, miközben kitartóan törekedett az erdélyi és a svéd vazallusi alárendeltség elérésére is.

66 *Csuhlib, T.*: i. m. 164.